

**Unyambuaji wa Kitenzi
na Athari Zake katika
Usimbaji wa Mada
na Fokasi katika
Sentensi za Kiswahili**

JLLE

Vol 16(2) 20–38

© The Publisher

DOI: 10.56279/jlle.v16i2.2

Elishafati J. Ndumiwe

Ikisiri

Mada na fokasi ni viambajengo vya sentensi za Kiswahili kwa mkabala wa kipragmatiki. Mada hutokea kabla ya kitenzi ilhali fokasi hutokea mara baada ya kitenzi. Hata hivyo, unyambuaji wa kitenzi husababisha upanguaji, uongezaji au uondoaji wa viambajengo vya kabla au baada ya kitenzi. Kwa hiyo, lengo la makala haya ni kupambanua athari za unyambuaji wa kitenzi katika usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi za Kiswahili. Data za makala haya zilikusanywa kwa kutumia mbinu ya upitiaji wa nyaraka kutoka kitabu cha Maendeleo ya Uhusika kilichoandikwa na Khamis (2008). Data ya utafiti huu imechambuliwa kwa mkabala wa kitaamuli. Aidha, uchanganuzi wa data uliongozwa na Nadharia ya Upanguaji wa Umbo la Kifonetiki ya Kidwai (1999). Utafiti huu umebaini kuwa unyambuaji wa kitenzi husababisha upanguaji wa mada na fokasi katika sentensi. Mathalani, mada na fokasi husimbwa katika viambajengo vilivyobakia katika sentensi baada ya unyambuaji wa utendano na utendeka. Katika unyambuaji wa utendea, fokasi huhamia kwenye kiambajengo kilichoongezeka. Kwa upande wa unyambuaji tendeshi, kiambajengo kinachoongezwa katika utendeshi husimbwa kama mada. Vilevile, utendwa hubadili viambajengo vilivyokuwa mada kuwa fokasi na kinyume chake. Utafiti mwingine unaweza kuchunguza usimbaji wa fokasi katika utendua, utendama, utendata au mwambatano wa kauli zaidi ya moja katika kitenzi.

Dhana za Msingi: Mada, fokasi, usimbaji, unyambuaji wa kitenzi

Abstract

Topic and focus are pragmatic constituents in Swahili sentences. Topic precedes the verb, while focus appears immediately after verb. However, Swahili verbal extensions lead to change in the position of verbal arguments, an increase in the number of verbal arguments and a reduction in the number of verbal arguments. The purpose of this paper was to examine the effect of verbal extensions on encoding topic and focus in Swahili sentences.

Corresponding author:

Elishafati J. Ndumiwe, P.O. Box Mwanza, Tanzania.

E-mail: ndumiweelisha@gmail.com

Documentary review was used to collect data from a book entitled 'Maendeleo ya Uhusika' by Khamis (2008). The data was analyzed using a qualitative approach. The study was guided by Phonetic Form Scrambling Theory by Kidwai (1999). The findings of this study show change in the position of topic and focus after verbal extension have been added in Swahili sentences. For example, in reciprocal and stative constructions, topic and focus are encoded in remaining constituents after some of them have been dropped. In addition, the applicative verb encodes new focus, while the causative encodes a new topic. Furthermore, in the passive verb extension, topic changes into focus, and vice versa. The study suggests further research into other extensions such as the reversive, contactive and positional. A study could also be done on combined verb extensions in Swahili sentences.

Keywords: *Topic, focus, verb extension, encoding and verb argument*

Utangulizi

Kitenzi msingi cha Kiswahili (hasa kitenzi kikuu) huundwa na mzizi na kiambishi tamati maana (Mohamed, 2001). Kitenzi hicho huweza kupachikwa viambishi tofautitofauti kabla, baada au kabla na baada ya mzizi kwa pamoja. Mojawapo ya viambishi vinavyopachikwa kabla ya vitenzi ni viambishi vya nafsi, njeo, yambwa na urejeshi. Aidha, viambishi vinavyopachikwa baada ya kitenzi ni viambishi vya kauli (utendwa, utendeka, utendeshi, utendano na utendea), ukanushi na urejeshi. Mchakato wa upachikaji wa viambishi baada ya kitenzi hurejelewa kama unyambuaji[‡]. Mchakato huu ndiyo ulioshughulikiwa katika makala haya kwa kujikita katika athari zake kwenye usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi za Kiswahili.

Unyambuaji wa kitenzi katika lugha ya Kiswahili huibua tatizo la kintazamo kuhusu dhima za mchakato za unyambuaji katika maana ya kitenzi na katika muundo wa sentensi. Kuhusu dhima za unyambuaji katika maana ya kitenzi, Khamis (2008) ameonyesha sulubu dhima za kitenzi za kabla na za baada ya unyambuaji. Dhima hizo ni utenda, utendeka, tuko, njia na mahala. Kwa mujibu wa Khamis (2008), kitenzi kinaponyambuliwa huweza kupunguza, kuongeza au kudhibiti dhima hizo. Mfano (1) – (6) unaonyesha dhima hizo.

[‡] Istilahi 'unyambuaji' imetumika badala ya unyambulishaji kwa sababu ni nomino mwafaka inayoundwa kutoka kitenzi 'nyambua' tofauti na 'unyambulishaji' ambayo ina viambishi vya utendea na utendeshi vinavyosababisha uchangamani wa kimaana. Hata hivyo, istilahi hii siyo mawazo ya mwandishi. Imewahi kutumiwa na Rubanza (1996:90) akirejelea mchakato wa upachikaji wa viambishi baada ya mzizi.

1. (a) Msichana anaimba
tk [+ [+tk]]
(b) Mwalimu anamwimb-ish-a msichana.
td $\left[\begin{array}{l} + [+td] \\ + [+tk] \\ + fnz \end{array} \right]$ tk
2. (a) Sara anasoma barua
td $\left[\begin{array}{l} + [+td] \\ + [+tk] \end{array} \right]$ tk
(b) Sara amemsom-e-a Musa barua
td $\left[\begin{array}{l} + [+td] \\ + [+tk] \\ + [tu] \\ + [fd] \end{array} \right]$ tk tu
3. (a) Ali amefungua mlango
td $\left[\begin{array}{l} + [+td] \\ + [+tk] \end{array} \right]$ tk
(b) Mlango umefungu-k-a
tk $\left[\begin{array}{l} + [+tk] \\ + tk \end{array} \right]$
4. (a) Ali amemwona mganga
td $\left[\begin{array}{l} + [+td] \\ + [+tk] \end{array} \right]$ tk
(b) Ali na mganga wameonana
tk $\left[\begin{array}{l} + [+tk] \\ + mbt \end{array} \right]$
5. (a) Naji ame-u-~~l~~a wali.
td $\left[\begin{array}{l} + [+td] \\ + [+tk] \end{array} \right]$ tk
(b) Wali u-me-l-i-w-~~a~~ na Naji
tk $\left[\begin{array}{l} + [(nj)] \\ + [+tk] \\ + tdw \end{array} \right]$ nj
- nj = njia*
tk = utendeka
td = utenda
tu = tuko
fnz = fanyizi (utendeshi)
fd = mufidi (utendea)
mbt = ambatani (utendano)
tdw = utendwa

Chanzo: Khamis (2008: 62-69)

Katika mfano wa 1(a), kitenzi kina dhima moja ya utendeka lakini baada ya unyambuzi fanyizi (utendeshi) kikaongeza dhima nyingine na kuwa dhima mbili, yaani utendeka na utenda, kama ilivyo katika mfano wa 1(b). Vilevile, katika mfano wa 2(a), kitenzi kina dhima mbili (utendea na utendeka) lakini baada ya unyambuzi mufidi (utendea) kikaongeza dhima na kuwa na dhima tatu (utendeka, utenda na tuko). Pia, katika mfano wa 3(a) na wa 4(a), kitenzi kina dhima mbili (utendeka na utenda) lakini baada ya unyambujaji tendeka na ambatani kitenzi kikapunguza dhima na kubakiwa na dhima moja (utendeka) kama ilivyo katika mfano 3(b) na 4(b) mtawalia. Aidha, katika mfano wa 5(a) na (b), dhima zimebaki mbili lakini kuna ufasiri upya wa dhima hizo.

Kwa upande wa muundo wa sentensi, Ndumiwe (2020) anaeleza kuwa kitenzi kilichopo katika sentensi kinaponyambuliwa huathiri muundo wa sentensi kwa kuongeza, kupunguza au kupindua vishiriki vya kitenzi. Anaendelea kueleza kuwa, unyambujaji wa kitenzi huchopeka kihusishi katika kitenzi na kuongeza kirai kitenzi kipya katika muundo wa sentensi. Mfano ya (14) – (23) inathibitisha hoja hizo.

6. (a) Hamisa amejifungua. 7. (a) Hamisa amejifungu-*li*-a **Butimba**.
(b) Jane amenunua zawadi. (b) Jane amemnunu-*li*-a **Juma** zawadi.
8. (a) **Mtoto** amevunja kiti. 9. (a) Kiti kimevunj-ik-a.
(b) **Joshua** anatoboa mbao kwa wepesi (b) Mbao zinatobol-ek-a kwa wepesi.
10. (a) Mama anapika chakula. 11. (a) **Chakula** kinapik-w-a na **mama**.
(b) Jane anafua nguo. (b) **Nguo** zinaful-i-w-a na **Jane**.
12. (a) Juma amemuoa Jane. 13. (a) Juma na **Jane** wameo-an-a.
(b) Joshua anamsalimia Hamisa. (b) Joshua na **Hamisa** wanasalimi-an-a
- (a) Mtoto anapita kwa kasi. 15. (a) Mtoto apitaye kwa kasi **ni mwanangu**.
(b) Mwalimu anafundisha vizuri. (b) Mwalimu afundishaye vizuri **hupewa**

zawadi.

Chanzo: Ndumiwe (2020: 233-238)

Mfano wa 6(a) na (b) unaonyesha kuwa unyambuaaji wa kitenzi umesababisha kuongezwa kwa vishiriki vilivyopigiwa misitari ilhali kabla ya unyambuaaji kufanyika katika 7(a) na (b) vishiriki hivyo havikuhitajika. Aidha, katika mfano 9(a) na (b) baadhi ya vishiriki vilivyokuwapo katika 8(a) na (b) vimepunguzwa kutokana na unyambuaaji wa kauli ya utendekea. Vilevile, katika mfano 11(a) na (b) kuna upinduzi wa vishiriki vilivyokuwa katika mfano 10 (a) na (b) kutokana na unyambuaaji wa utendwa. Pia, katika mfano 13(a) na (b) vishiriki yambwa vimehamia katika kiima ilhali katika 12(a) na (b) vipo katika nafasi zake asilia. Pamoja na hayo, katika mfano 15(a) na (b) kuna uongezaji wa kirai kitenzi kutokana na unyambuaaji wa urejeshi ilhali katika mfano 14(a) na (b) kirai kitenzi hicho hakipo.

Hata hivyo, athari za unyambuaaji katika muundo taarifa wa sentensi za Kiswahili hazijaelezwa kwa uwazi. Mada (M) na fokasi (F^s) ni kategoria za muundo taarifa zilizomo katika sentensi. Katika lugha ya Kiswahili, mada hutokea kiasilia kabla ya kitenzi ilhali fokasi hutokea kiasilia baada ya kitenzi (Mungania na Schroeder, 2018). Kutokana na hilo, mchakato wowote unaohusisha upanguaji wa vishiriki vya kitenzi huweza kusababisha athari katika utokeaji wa muundo taarifa. Kwa hiyo, lengo la makala haya kufafanua athari za unyambuaaji wa kitenzi katika usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi za Kiswahili.

Makala haya imegawanyika katika sehemu sita ambazo ni utangulizi wenye tatizo la kimtazamo kuhusu dhima za unyambuaaji katika maana ya kitenzi na muundo wa sentensi. Dhana ya mada na fokasi

§ Vifupisho vingine vilivyotumika katika makala haya ni:

kng = kiambishi ngeli, kb = kibainishi, kp = kiambishi kipatanishi, tmlf = timilifu, kt = kiambishi tamati, ktm = kiambishi tamati mahali, knj = kiambishi cha njeo, tndk = utendeka, tndno = kiambishi cha utendano, krj = kirejeshi, ky = kiambishi cha yambwa, tndsh = utendeshi na tndw = utendwa

zimeelezwa katika sehemu ya pili. Katika sehemu ya tatu dhana ya unyambuaji wa kitenzi imeelezwa. Sehemu ya nne imeshughulikia ukusanyaji na uchambuzi wa data. Matokeo ya utafiti huu yamewasilishwa katika sehemu ya tano. Sehemu ya mwisho ni hitimisho la makala haya.

Dhana ya Fokasi na Mada

Dhana ya mada inaelezwa kwa namna tofautitofauti na wanasarufi. Mathalani, Lambrecht (1994) anaeleza kuwa mada ni kiambajengo dhanalizwa ambacho hubeba taarifa ya zamani au inayofahamika katika sentensi. Taarifa hiyo inaonekana kuwapo katika uelewa wa jumla wa mtoaji na mpokeaji taarifa. Kwa mujibu wa Hassan (2019) mada ni taarifa inayoonyesha kuwa sentensi inahusu nini; ndiyo maana hupewa kipaumbele katika sentensi. Kwa sababu hiyo, kisintaksia, mada hubebwa na kiambajengo kinachotokea mwanzoni mwa sentensi na mara nyingi huwa kiima (Mwamzandi, 2014). Mfano ufuatao (16) unaonyesha taarifa ambayo ni mada katika sentensi ya Kiswahili.

16. **Watoto wangu** wameenda kanisani.
 kng2-toto kb2-angu kp2-tmlf-end-kt kng5.kanisa.ktm ‘watoto wangu
 wameenda kanisani’

Chanzo: Hassan (2019:44)

Katika mfano wa 16, mada ni *watoto wangu* kwa sababu sentensi hiyo inahusu watoto na si jambo jingine. Aidha, mtoataarifa anadhani kwamba mpokeataarifa anawafahamu hao watoto. Kwa hiyo, katika mfano wa 16, mada imebebwa na kiambajengo kinachotokea mwanzoni mwa sentensi, yaani kiima.

Katika lugha ya Kiswahili, mada hudhihirishwa kwa kutumia sifa kadhaa. Miongoni mwa sifa hizo ni uwezo wa kufanyiwa urejeshi katika sentensi. Kwa maneno mengine, mada huweza kuwakilishwa na kiwakilishi rejeshi katika kitenzi (Hassan, 2019). Mara nyingi, kirejeshi kinachopachikwa katika kitenzi hutokana na ngeli husika ya nomino inayorejelewa kwa sababu kila ngeli huwakilishwa na kirejeshi chake (Ndumiwe, 2020). Kwa hiyo, mada huweza kufanyiwa urejeshi kwa kutumia kiambishi rejeshi kinachopachikwa katika kitenzi au mzizi wa amba. Mfano (17) unathibitisha hoja hii.

17. (a) [**Ki-ti**]_Mki-li-**cho**-pote-a juzi ki-me-pat-ik-an-a.
 kng7-ti kp7-knj-krj7-pote-kt juzi kp7-tmlf-pat-tndk-tndno-kt
 ‘kiti kilichopotea juzi kimepatikana.’
- (b) [**Ki-ti**]_M amba-**cho** ki-me-pote-a juzi ki-me-pat-ik-an-a.
 kng7-ti amba-krj7 kp7-tmlf-pote-kt juzi kp7-tmlf-pat-tndk-tndno-kt
 ‘kiti ambacho kimepotea jana kimepatikana.’

Katika mfano wa 17(a), kiambishi {-cho-} kilichopachikwa katika kitenzi, pia kilichopachikwa katika mzizi wa amba katika mfano wa 17(b), hurejelea kiima ambacho ni mada.

Vilevile, mada hudhibiti upatanisho wa kisarufi kati yake na kitenzi. Kiambishi ngeli kilichopo kwenye nomino inayowakilisha mada ndicho huongoza upatanisho katika sentensi nzima. Mathalani, katika mfano wa 17(a), kiambishi cha ngeli ya 17 {ki-} kilichopo kwenye neno *ki-ti* ndicho kimetokea kama kiambishi kipatanishi cha kiima katika kishazi *ki-lichopotea* na katika kitenzi *ki-mepatikana* mtawalia. Pia, mada huwakilishwa na kiambishi kipatanishi cha kiima katika kitenzi. Kiambajengo ambacho ni mada huweza kuwakilishwa na kiambishi kipatanishi cha kiima. Kwa maelezo haya, ni dhahiri kuwa mada inaweza kuondolewa katika tungo bila kuathiri maana ya tungo husika. Katika mfano wa 17(a) na (b), kiambishi {ki-} katika kishazi *ki-lichopotea*, katika vitenzi *ki-mepotea* na *ki-mepatikana* huwakilisha mada katika kitenzi.

Kwa upande wa fokasi, Krifka (2007) anaeleza kuwa fokasi ni kiambajengo kisicho tabirifu na chenye uwezo wa kubadalalishwa na kiambajengo kingine ili kuwasilisha taarifa mpya katika sentensi. Fokasi ni taarifa mpya ambayo mtoataarifa anahitaji imfikie mpokeataarifa. Hii ina maana kwamba, mpokeataarifa huwa haifahamu na anatarajia kufahamishwa na mtoataarifa.

Katika lugha ya Kiswahili, mada hudhihirishwa kwa kutumia sifa kadhaa. Kwanza, hutokea kiasilia baada ya kitenzi. Mpangilio wa taarifa katika lugha zenye KTY huruhusu fokasi kutokea baada ya kitenzi. Hata hivyo, upo uwezekano wa fokasi kutokea kabla ya kitenzi kutokana na upanguaji wa muundo wa KTY. Mfano wa (18) unaonyesha utokeaji wa fokasi katika lugha ya Kiswahili.

18. (a) sungura a-ka-end-a ku-i-tayar-ish-a
kngØ.sungura knf3-knj-end-kt kjTks-ky-tayar-tndsh-kt
[kamba moja nene]^F
kngØ.kamba moja nene
‘Sungura akaenda kuitayarisha kamba moja nene’

(b) **[mtoto]**^F tu-ka-m-ramb-ish-a (t¹) asali kwenye mi-domo
kng1-toto knf1-knj-ky-ramb-tndsh-kt kngØ.asali kwenye kng4.domo
‘Mtoto, tukamrambisha asali kwenye midomo’

Chanzo: Mungania na Schroeder (2018:132-134)

Mfano wa 18(a) unaonyesha sentensi yenye fokasi inayotokea mara baada ya kitenzi ilhali mfano 18(b) unaonyesha fokasi inayotokea kabla ya kitenzi. Utokeaji wa fokasi katika mfano wa 18(b) umetokana na

upanguaji wa mpangilio wa kawaida wa maneno katika lugha ya Kiswahili. Upanguaji huo unadhihirishwa na uwapo wa mkato baada ya nomino ‘mtoto’.

Pili, fokasi huwakilishwa na kiambishi yambwa katika kitenzi. Kiambishi yambwa katika kitenzi hutokea baada ya kiambishi njeo au kiambishi cha hali kwa ajili ya kupatanisha kitenzi husika na yambwa inayopaswa kujaliza kitenzi husika. Mfano wa (19) unaweza kurejelewa.

19. (a) mw-alimu a-me-**wa**-nyim-a [w-**anafunzi**]_F ruhusa.
kng1-alimu kp1-tmlf-ky-nyim-kt kng2-anafunzi ruhusa
‘mwalimu amewanyima wanafunzi ruhusa’
- (b) [elimu ya **nyota**,]_F wa-tu ha-wa-**i**-thamini siku hizi.
elimu ya nyota, kng2-tu ku-kp2-ky-thamini siku hizi
‘elimu ya nyota watu hawaithamini siku hizi’
Chanzo: Mkude (2005)

Katika mfano wa 19(a), kiambishi {-wa-} kilichopachikwa katika kitenzi huiwakilisha fokasi (**wanafunzi**) katika kitenzi. Pia, katika mfano wa 19(b), kiambishi {-i-} kilichopachikwa katika kitenzi huiwakilisha fokasi (**elimu ya nyota**) katika kitenzi. Hata hivyo, kiambishi yambwa hakitokei ikiwa KN-yambwa ni kimahali. Kwa mujibu wa Hassan (2019), kimahali kinapotanishwa na yambwa huzalisha tungo isiyokubalika. Kwa mfano, sentensi **uchafu ume-pa-tapakaa sokoni* haikubaliki katika Kiswahili kutokana na kuwapo kwa kiambishi cha yambwa katika kitenzi.

Mwisho, fokasi ni kiambajengo cha lazima katika sentensi kwa mkabala wa kipragmatiki. Uondoaji wa fokasi katika sentensi husababisha taarifa kutokukamilika (Iambretch, 1994). Hii ni kwa sababu fokasi ni taarifa ambayo mtoaji wa taarifa anahitaji imfukie mpokeaji wa taarifa. Fokasi inapoondolewa katika sentensi huacha swali la wapi, nini, nani au lipi. Mfano wa (20) unaonyesha sentensi ambazo fokasi zilizoondolewa.

20. (a) *mw-alimu a-li-chan-a
kng1.alimu knf3-knj-chan-kt
mwalimu alichana.’
- (b) *wa-toto wa-ngu wa-me-end-a
kng2-toto kb2-angu kp2-tmlf-end-kt
‘Watoto wangu wameenda’

Sentensi katika mfano wa 20(a) na (b) hazina taarifa kamili kwa sababu ya uondoaji wa baadhi ya viambajengo. Sentensi hizo husababisha mpokeaji wa taarifa kuuliza maswali ya nini ‘kilichanwa na mwailimu’

na ‘watoto wangu wameenda’ mtawalia. Viambajengo vinavyoathiri kukamilika kwa taarifa huwa ni fokasi siyo mada.

Dhana ya Unyambuaji wa Kitenzi

Dhana ya unyambuaji katika muktadha wa lugha ya Kiswahili imefasiliwa na wanazuoni mbalimbali huku fasili zao na mifano inayotolewa ikionekana kupishana kwa kiasi fulani. Mathalani, Kihore, Massamba na Msanjila (2012:122) wanaeleza kuwa unyambuaji (unyambulishaji kama wao wanavyouita) ni upachikaji wa viambishi kabla na baada ya mzizi wa neno. Wanazuoni hao wanatoa mifano ya unyambuaji kama vile pat-**w**-a, pat-**an**-a, pat-**i**-a, pat-**i-an**-a, pat-**i-w**-a na pat-**an-ish**-a. Hata hivyo, mifano ya unyambuaji waliyoitoa katika andiko hilo inaonyesha kwamba viambishi vinapachikwa baada ya mzizi wa neno wala siyo kabla na baada kama wanavyoelezwa katika fasili yao.

Aidha, Rubanza (1996) anaeleza kuwa unyambuaji ni mchakato wa kimofolojia wa upachikaji wa viambishi katika mzizi wa neno. Baadhi ya mifano iliyotolewa kuthibitisha fasili hiyo ni **wa-me-m**-tembe-**le**-a, **tu-ta**-chez-a, **ki**-ziba-**o**, fag-**i-li**-a, lim-**i-an**-a na tu-ta-wa-**og**-esh-a. Kutokana na mifano hiyo ni dhahiri kuwa viambishi hupachikwa kabla ya mzizi, baada ya mzizi au kabla na baada ya mzizi wa pamoja. Mawazo ya Rubanza (1996) yanahusiana na yale ya Kihore na wenzake (2012) kwa sababu, kwa namna walivyoeleza, unyambuaji unaonekana ni mchakato wa jumla wa upachikaji wa viambishi kabla na baada ya mzizi. Hata hivyo, mifano iliyotolewa na Rubanza (1996) na Kihore na wenzake inatofautiana. Katika mifano iliyotolewa na Kihore na wenzake (2012) inaonyesha upachikaji wa viambishi baada ya mzizi ilhali mifano iliyotolewa na Rubanza (1996) inaonyesha upachikaji unafanyika kabla ya mzizi, baada ya mzizi na kabla na baada ya mzizi kwa pamoja.

Kimsingi, neno ‘unyambuaji’ limetokana na kitenzi ‘nyambua’. Kwa mujibu wa TUKI (2013:441), nyambua ni kuongeza kiambishi kwenye mzizi wa neno ili kupata neno jingine la kategoria ileile au nyingine tofauti. Uundaji wa nomino ‘unyambuaji’ umetokana na upachikaji wa kiambishi ngeli ya 14 {u-} + shina + kinominishi {-ji}. Kutokana na hilo, Gawasike (2016) anafasili kuwa unyambuaji (unyambulishaji kama anavyouita) ni mchakato wa upachikaji wa mofu (viambishi) baada ya mzizi wa neno. Fasili ya Gawasike (2016) ndiyo tunayokubaliana nayo kwa sababu fasili yake huakisi upachikaji wa viambishi baada ya mzizi tu. Kwa hiyo, *unyambuaji wa kitenzi ni mchakato wa kimofolojia unaohusu upachikaji wa viambishi (mofu) baada ya mzizi wa kitenzi* (Ndumiwe, 2020). Viambishi vinavyopachikwa baada ya mzizi wa kitenzi huitwa vinyambuo vya kitenzi (*pia, wanasarufi wengine huvirejelea kama viambishi vyambulishi vya kitenzi*). Kwa kuzingatia kigezo cha mazingira ya utokeaji, yaani baada ya mzizi wa kitenzi,

vinyambuo vya kitenzi vipo vya aina nne ambavyo ni vinyambuo vya kauli, vinyambuo vinominishi, vinyambuo vya urejeshi na kinyambuo cha ukanushi (Ndumiwe, 2020).

Vinyambuo vya kauli huonyesha uhusiano wa vishiriki vya kitenzi, yaani nomino zinazoambatana na kitenzi husika. Vinyambuo vya kauli hupachikwa baada ya mzizi wa kitenzi husika. Hata hivyo, Ndumiwe (2020) anaeleza kuwa, katika lugha ya Kiswahili, viambishi vya kauli ya kujirejelea siyo vinyambuo kwa sababu hutokea kabla ya mzizi wa kitenzi. Anaendelea kusema kuwa viambishi vingine vyote vya kauli ni vinyambuo kwa sababu hutokea baada ya mzizi wa kitenzi. Katika jedwali (1), tumeonyesha vinyambuo vya kauli katika lugha ya Kiswahili.

Jedwali 1: Aina za Vinyambuo vya Kauli katika Vitenzi vya Lugha ya Kiswahili		
Kauli	Vinyambuo	Mfano wa Vitenzi
Utendea	{-i/-e/-li/-le-}	Piga > pig- <i>i</i> -a, cheka > chek- <i>e</i> -a, vaa > va- <i>li</i> -a, zoa > zo- <i>le</i> -a.
Utendwa	{-w-}.	piga > pig- <i>w</i> -a, cheka > chek- <i>w</i> -a, sukuma > sukum- <i>w</i> -a.
Utendeshi	{-ish-/-esh-/-lish-/-lesh-/-iz-/-ez-/-z-}	penda > pend- <i>ez</i> -a, lipa > lip- <i>iz</i> -a, chomoa > chomo- <i>z</i> -a, vaa > va- <i>lish</i> -a, zoa > zo- <i>lesh</i> -a, piga > pig- <i>ish</i> -a, soma > som- <i>esh</i> -a.
Utendeka	{-k-/-ik-/-ek-/-lik-/-lek-}	vunja > vunj- <i>ik</i> -a, soma > som- <i>ek</i> -a, chomoa > chomo- <i>lek</i> -a, vua > vu- <i>lik</i> -a
Utendano	{-an-}	salimia > salimi- <i>an</i> -a, ona > on- <i>an</i> -a, oa > o- <i>an</i> -a.
Utendua	{-o-/-u-}	tega > teg- <i>u</i> -a, fumba > fumb- <i>u</i> -a, funga > fung- <i>u</i> -a, choma > chom- <i>o</i> -a.
Utendama	{-am-}	saka > sak- <i>am</i> -a, ficha > fich- <i>am</i> -

Jedwali (1) linaonyesha vinyambuo vya kauli tofautitofauti katika lugha ya Kiswahili. Katika mifano, tumeonyesha kitenzi kabla ya unyambuaji na baada ya unyambuaji. Vinyambuo husika vimewekewa hatimlazo.

Vinyambuo vya urejeshi hurejelea nomino iliyopo kwenye kiima cha sentensi. Vinyambuo hivi hupachikwa baada ya shina la kitenzi lakini hufanya kazi kwa kushirikiana na baadhi ya viambishi awali hasa kiambishi nafsi au kiambishi cha kipatanishi cha ngeli. Vinyambuo vya

urejeshi hutokana na virejeshi vya ngeli ambamo nomino inayorejelewa hupatikana kwa sababu kila ngeli hutumia kirejeshi chake (Ndumiwe, 2020). Baadhi ya mfano ya vinyambuo vya urejeshi ni {*-ye/-cho/-vyo/-lo/-o*}. Kwa mfano, kitenzi ‘sema’ kinapopachikwa kinyambuo cha urejeshi hutupatia ‘*a-sema-ye*’. Pia, kitenzi ‘kimbia’ kinaponyambuliwa huwa ‘*li-kimbia-lo*’. Vilevile, kitenzi ‘pita’ kinaponyambuliwa hutupatika ‘*wa-pita-o*’.

Vinyambuo vya unominishi hubadili kitenzi kuwa nomino pindi vinapopachikwa baada ya mzizi wa kitenzi. Baadhi ya vinyambuo vya unominishi ni {*-o/-i/-ji*}. Kwa mfano, kitenzi ‘piga’ kinapopachikwa kinyambuo cha unominishi huwa ‘*pig-o*’. Pia, kitenzi ‘chokoza’ kinapopachikwa kinyambuo cha unominishi huwa ‘*uchokoz-i*’. Vilevile, kitenzi ‘nyambua’ kinapopachikwa kinyambuo cha unominishi huwa ‘*kinyambuo*’ au ‘*unyambuaji*’. Hata hivyo, baada ya vinyambuo hufanya kazi kwa kusaidiwa na viambishi vya ngeli vinavyopachikwa kabla ya shina la kitenzi. Mathalani, katika kitenzi ‘chokoza’ kuwa uchokozi’, kuna kiambishi {*-u*} cha ngeli ya 14. Katika kitenzi nyambua kuwa ‘kinyambuo’, kuna kiambishi {*-ki*} cha ngeli ya 7.

Kinyambuo cha ukanushi huondoa uyakinifu wa tendo kwa kusaidiana na kiambishi awali cha ukanushi. Kiambishi hicho hutokea baada ya mzizi wa kitenzi. Kinyambuo hicho hutokea ikiwa kiambishi awali cha ukanushi ni {*-ha/-si*}. Kinyambuo cha ukanushi huwa na umbo moja tu ambalo ni {*-i*}. Kwa mfano, kitenzi ‘anacheza’ kikipachikwa kinyambuo cha ukanushi kinakuwa ‘*ha-chez-i*’. Pia, kitenzi ‘ninaimba’ kikipachikiwa kinyambuo cha ukanushi kinakuwa ‘*si-imb-i*’.

Pamoja na kwamba kuna aina nne za vinyambuo vya kitenzi, makala haya inajikita katika vinyambuo vya kauli tu kwa sababu ndivyo vyenye uwezo wa kuathiri usimbaji wa fokasi na mada katika sentensi za Kiswahili. Hata katika vinyambuo hivyo vya kauli, ni vinyambua vya kauli tano tu viwezavyo kutimiza jukumu hilo. Vinyambuo hivyo ni vya kauli ya utendea, utendwa, utendeshi, utendano, na utendeka. Hoja hii inathibitishwa na Khamis (2008) ambaye anaeleza kuwa kuna vinyambuo vya kauli vyenye athari na visivyokuwa na athari kisintaksia.

Ukusanyaji na Uchambuzi wa Data

Data za makala haya zilikusanywa kutoka katika kitabu cha *Maendeleo ya Uhusika* (Khamis, 2008) kwa kutumia mbinu ya upitiaji wa nyaraka. Mwandishi wa makala haya ametumia sentensi zilizobainishwa katika kitabu hicho kuonyesha namna unyambuaji wa kitenzi unavyoathiri usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi. Data ya makala haya imechambuliwa kwa kutumia mkabala wa kitaamuli ili kutoa ufafanuzi

wa usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi za Kiswahili. Uchambuzi wa data umeongozwa na Nadharia ya Upanguaji wa Umbo la Kifonetiki** ya Kidwai (1999). Nadharia hii imetokana na maboresho ya Programu Finyizi†† ya Chomsky (1995) yaliyofanywa na Kidwai mwenyewe mwaka 1999. Nadharia ya Upanguaji wa Umbo la Kifonetiki (NUUKI, kuanzia sasa) inahusu namna maumbo ya kifonetiki, yaani maneno, yanavyopangwa na kupanguliwa katika sentensi. Msingi wa NUUKU uliotumika ni uchomozi wa muundo taarifa katika mpangilio wa maneno katika sentensi na mazingira ya utokeaji wa mada na fokasi katika sentensi. Kwa hiyo, katika makala haya nadharia hii imetumika kuonyesha namna unyambuaji unavyosababisha mabadiliko ya nafasi kati ya vishiriki vya kitenzi, kuongezeka kwa vishiriki vya kitenzi au kupungua kwa vishiriki vya kitenzi. Pamoja na mabadiliko hayo, mpangilio wa maneno baada ya unyambuaji huonyesha muundo taarifa wa sentensi, yaani fokasi na mada.

Matokeo ya Utafiti

Utafiti huu umechunguza unyambuaji wa kisintaksia wa aina tatu ambao ni unyambuaji punguzi wa vishiriki, unyambuaji ongezi wa vishiriki na unyambuaji pinduzi wa vishiriki. Matokeo ya utafiti huu yanaonyesha kuwa unyambuaji wa kitenzi kilichomo ndani ya sentensi unapofanyika huweza kubadili mada na fokasi katika sentensi hizo.

Usimbaji wa Mada na Fokasi katika Unyambuaji Punguzi wa Vishiriki vya Kitenzi

Unyambuaji tendano na tendeka hupunguza vishiriki vya kitenzi, yaani baadhi ya nomino zilizokuwapo katika sentensi, hudondoshwa kutokana na upachikaji wa vinyambu vya utendano na utendeka. Licha ya baadhi ya vishiriki vya kitenzi kudondoshwa, mada na fokasi husimbwa katika vishiriki vilivyobakia katika sentensi. Mfano 22 (a)-(d) unaonyesha usimbaji wa mada na fokasi baada ya unyambuaji ilhali mfano 21 (a)-(d) inaonyesha usimbaji wa mada na fokasi kabla ya unyambuaji.

** Istilahi hii ni tafsiri ya *Phonetic Form Scrambling Theory*. Aidha, umbo la kifonetiki humaanisha maneno yanayotokea katika sentensi.

†† Istilahi hii imetafsiriwa na Gambarage (2014) kutoka kisawe cha Kiingereza 'Minimalist Program'. Wanazuoni wengine huiita nadharia lakini katika makala haya tumeitumia kwa namna ilivyotumiwa na Chomsky (1995).

21. (a) [Ana]_M a-me-m-furah-ish-a [Gregi]_F.
 Ana knf3-tmlf-ky-furah-tndsh-kt Gregi
- (b) [Ali]_M a-li-m-pig-a [Mtajuka]_F.
 Ali knf3-knj-ky-pig-kt Mtajuka
- (c) [Derius]_M a-me-m-kat-a [Juma]_F [*m-gongoni*]_F.
 Derius knf3-tmlf-ky-kat-kt Juma kng3.gongo-ktm
- (d) [Juma]_M a-na-m-vut-a [Ali]_F [*ma-sikio*]_F.
 Juma knf3-knj-ky-vut-kt Ali kng5.sikio
22. (a) [Ana na Gregi]_M [wa-me-furah-ish-an-a]_F.
 Ana na Gregi knf3-tmlf-furah.tndsh-tndn-kt
- (b) [Ali na Mtajuka]_M [wa-li-pig-an-a]_F.
 Ali na Majuka knf3-knj--pig-tndn-kt
- (c) [Derius na Juma]_M wa-me-kat-an-a [*m-gongo-ni*]_F.
 Derius na Juma knf3-tmlf-kat-tndn-kt kng3.gongo-ktm
- (d) [Juma na Ali]_M wa-na-vut-an-a [*masikio*]_F.
 Juma na Ali knf3-knj-vut-tndn-kt kng5.sikio

Vipashio vilivyopigiwa misitari katika mfano 21(a)-(d) ni mada kabla ya unyambuaaji tendano kufanyika. Vilevile, vipashio vilivyoandikwa kwa hatimlazo katika 21(a)-(d) ni fokasi kabla ya unyambuaaji tendano kufanyika. Baada ya unyambuaaji tendano kufanyika, baadhi ya vishiriki vilivyotokea baada ya kitenzi katika mfano wa 21(a)-(d) vimehamia kabla ya kitenzi na kusimbwa kama mada kama inavyoonekana katika mfano wa 22(a)-(d). Aidha, katika mfano wa 22(a) na (b), vitenzi vyenyewe ndivyo vimekuwa fokasi baada ya fokasi iliyotokea mara baada ya kitenzi kuhamia katika nafasi asilia ya mada. Vilevile, katika mfano wa 22(c) na (d), baada ya unyambuzi, fokasi moja imehamia katika nafasi asilia ya mada ilhali fokasi nyingine imebaki.

Sambamba na huo, unyambuaaji tendeka huwa na athari katika usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi za Kiswahili. Baadhi ya viambajengo ambavyo ni mada huondolewa katika sentensi baada ya unyambuaaji tendeka kufanyika katika kitenzi. Aidha, baadhi ya viambajengo vilivyokuwa fokasi husimbwa kama mada ili kufidia mada iliyoondolewa katika sentensi. Mfano wa (23) na (24) unaonyesha usimbaji wa mada na fokasi katika unyambuaaji punguzi wa vishiriki vya kitenzi.

23. (a) [Anatoli]_M a-me-m-nyw-esh-a [Ali]_{F1} [pombe]_{F2}.
Anatolia knf3-tmlf-nyw.tndsh-kt Ali pombe
- (b) [Juma]_M a-me-ki-vunj-i-a [ki-kombe]_{F1} [duka-ni]_{F2}.
Juma knf3-tmlf-ky-vunj-tnde-kt kng7.kombe duka-ktm
- (c) [Ali]_M a-me-ki-vunj-a [ki-kombe]_F.
Ali knf3-tmlf-ky-vunj-kt kng7.kombe
- (d) [M-toto]_M a-me-i-zim-a [taa]_F
kng1.toto kng7.kombe knf3-tmlf-vunj-tndk-tnde-kt taa
24. (a) [Ali]_M a-me-nyw-esh-ek-a [pombe]_F.
Ali knf3-tmlf-nyw.tndsh-tndk-kt pombe
- (b) [Kikombe]_F ki-me-vunj-ik-i-a [dukani]_F.
kng7.kombe kp7-tmlf-vunj-tndk-tnde-kt duka-ktm
- (c) [Kikombe]_M [ki-me-vunj-ik-a]_F.
kng7.kombe kp7-tmlf-vunj-tndk-kt
- (d) [Taa]_M [i-me-zim-ik-a]_F
Taa kp9-tmlf-zim-tndk-kt

Viambajengo vilivyopigiwa misitari katika mfano wa 23(a)-(d) ni mada lakini baada ya unyambuaji tendeka kufanyika katika mfano wa 24(a)-(d), viambajengo hivyo vimeondolewa katika sentensi. Kisha, viambajengo vilivyokuwapo katika nafasi ya baada ya kitenzi katika mfano wa 23(a)-(d) vikahamia katika nafasi ya kabla ya kitenzi na kuwa mada. Aidha, katika mfano wa 24(c) na (d), vitenzi vimesimbwa kuwa fokasi baada ya fokasi asilia kuhamia kabla ya kitenzi.

Kwa kuzingatia msingi wa mpangilio wa maneno katika sentensi wa NUUKI, viambajengo vya sentensi vinavyotokea kabla ya kitenzi ni mada ilhali viambajengo vinavyotokea baada ya kitenzi ni fokasi. Usimbaji wa mada na fokasi katika mfano wa (23) na (24) umetokana na mabadiliko ya kinafasa kati ya vishiriki vya kitenzi kwa sababu ya unyambuaji unaopunguza vishiriki vya kitenzi, yaani utendano na utendeka mtawalia,

Usimbaji wa Mada na Fokasi katika Unyambuaji Ongezi wa Vishiriki vya Kitenzi

Unyambuaji tendea na tendeshi ndio huongeza vishiriki vya kitenzi katika muundo sentensi. Kwa upande wa unyambuaji tendea, kabla ya unyambuaji kufanyika, sentensi huwa na mada na fokasi katika mazingira yake asilia lakini baada ya unyambuaji ongezi wa vishiriki kufanyika mada huendelea kuwa ileile. Hata hivyo, kuna uwezekano wa fokasi kusimbwa katika viambajengo vingine, hususan unyambuaji anapofanyika kwenye kitenzi sielekezi. Vilevile, fokasi husimbwa katika kiambajengo kilichoongezwa baada ya unyambuaji. Mfano (25)

na (26) unaonyesha usimbaji wa fokasi katika unyambuaji ongezi wa vishiriki vya kitenzi.

25. (a) [Ali]_M [*a-me-ku-f-a*]_F.
Ali knf3-tmlf-ksm-f-kt
- (b) [Mw-alimu]_M [*a-na-fundish-a*]_F.
kng1-alimu knf3-knj-fundish-kt
- (c) [Naji]_M a-na-li-endesh-a [*gari*]_F.
Naji knf3-knj-ky-endsh-kt *gari*
- (d) [Ali]_M a-me-m-fung-a [*kondoo*]_F
Ali knf3-tmlf-ky-fung-kt
26. (a) [Ali]_M a-me-li-f-i-a [*taifa lake*]_{F1} [*vita-ni*]_{F2}
Ali knf3-tmlf-ky-f-tnde-kt taifa lake vita-ktm
- (b) [Mwalimu]_M a-na-fundish-i-a [*hesabu*]_{F1} [*nyumba-ni*]_{F2}.
kng1-alimu knf-knj-fundish-tnde-kt hesabu nyumba-ktm
- (c) [Naji]_M a-na-li-endesh-e-a [*gari*]_{F1} [*jangwa-ni*]_{F2}
Naji knf3-knj-ky-endsh-tnde-kt *gari* jangwa-ktm
- (d) [Ali]_M a-me-m-fung-i-a [*kondoo*]_{F1} [*zizi-ni*]_{F2}.
Ali knf3-tmlf-ky-fung-tnde-kt zizi-ktm

Katika mfano wa 25(a)-(d) na 26(a)-(d), viambajengo vilivyopigiwa misitari ni mada katika sentensi hizo. Kwa maana hiyo, unyambuaji tendea hauathiri mada katika sentensi kwa sababu mada huendelea kuwa katika nafasi zake asilia. Aidha, katika mfano wa 25(a) na (b), fokasi imesimbwa katika vitenzi ilhali katika mfano wa 25(c) na (d) imesimbwa katika viambajengo vilivyotokea mara baada ya kitenzi. Hata hivyo, baada ya unyambuaji tendea kufanyika katika mfano wa 26(a) na (b), fokasi imehamia katika viambajengo vilivyotokea mara baada ya kitenzi. Aidha, viambajengo hivi viliongezwa baada ya unyambuaji tendea kufanyika. Vilevile, katika mfano wa 26(c) na (d), fokasi nyingine iliongezeka baada ya unyambuaji tendea kufanyika. Kwa hiyo, unyambuaji tendea husababisha usimbaji wa fokasi katika viambajengo vilivyoongezwa katika sentensi husika.

Unyambuaji mwingine unaoongeza vishiriki katika muundo wa sentensi ni unyambuaji tendeshi. Aidha, unyambuaji tendeshi huamuliwa na uelekezi wa kitenzi, yaani mahitaji ya kimuundo ya kitenzi. Tofauti na ilivyo kwa unyambuaji tendea, kiambajengo kinachoongezwa katika utendeshi husimbwa kama mada. Kisha, kiambajengo kilichokuwa mada hutokea mara baada ya kitenzi na kusimbwa kama fokasi. Mfano wa (27) na (28) inatoa mwanga zaidi.

27. (a) [M-toto]_M a-me-i-on-a [*picha*]_F.
kng1.toto knf3-tmlf-ky-on-kt picha
- (b) [Farasi]_M a-na-ku-nyw-a [*maji*]_F.
Farasi kp1-knj-ksm-nywa-kt maji
- (c) [Derius]_M a-me-ham-a [*honolulu*]_F.
Derius knf-tmlf-ham-kthonolulu
- (d) [Ali]_M a-me-tun-a [*m-suli*]_F.
Ali knf-tmlf-tun-kt kng3.suli
28. (a) [Ali]_F a-me-mu-on-esh-a [*m-toto*]_{F1} [*picha*]_{F2}.
Ali knf3-tmlf-ky-on-tndsh-kt kng1.toto picha
- (b) [Chomi]_F a-na-m-nyw-esh-a [*farasi*]_{F2} [*maji*]_{F2}.
Chomi kp1-knj-ky-nywa-tendsh-kt Farasi maji
- (c) [Kelele]_F zi-me-m-ham-ish-a [*Derius*]_{F1} [*honolulu*]_{F2}.
Kelele kp9-tmlf-ky-ham-tndsh-kt Derius honolulu
- (d) [Ma-zoezi]_F ya-me-m-tun-ish-a [*Ali*]_F [*m-suli*]_{F1} [*ki-fua-ni*]_{F2}.
Kng6-zoezi kp6-tmlf-ky-tun-tndsh-kt Ali kng3.suli kng7-fua-
ktm

Viambajengo vilivyopigiwa misitari katika mfano wa 27(a)-(d) ni mada ilhali viambajengo vilivyoandikwa kwa hatimlazo ni fokasi. Hata hivyo, baada ya unyambuaaji tendeshi katika mfano wa 28(a)-(d), viambajengo vilivyoongezwa vimetokea mwanzoni na kuwa mada. Aidha, viambajengo vilivyotokea katika nafasi hizo katika mfano wa 27(a)-(d) vimetokea mara baada ya kitenzi katika mfano wa 28(a)-(d) na kusimbwa kuwa fokasi. Vilevile, viambajengo fokasiwa katika mfano wa 27(a)-(d) vimesogezwa katika nafasi ya pili ya ufokasishaji. Kwa hiyo, utendeshi hubadili kuwa fokasi na huongezwa mada mpya katika tungo.

Kwa kuzingatia msingi wa mazingira ya utokeaji wa mada na fokasi wa NUUKI, unyambuaaji wa utendeshi na utendea huongeza vishiriki vya kitenzi. Vishiriki vinaongeza baada ya unyambuaaji husababisha mabadiliko ya mada na fokasi. Kimsingi, mada hutokea kabla ya kitenzi ilhali fokasi hutokea baada ya kitenzi. unyambuaaji wa utendea huongeza vishiriki vya kitenzi. Kishiriki kinachoongezeka huongeza idadi ya fokasi katika sentensi. Hata hivyo, unyambuaaji tendeshi huongeza mada mpya kwa kuongeza kishiriki kabla ya kitenzi. Mada iliyokuwapo hubadilika kuwa fokasi baada ya kuhamia baada ya kitenzi. Kwa hiyo, NUUKI, huweza kuonyesha mabadiliko ya mada na fokasi baada ya unyambuaaji wa kitenzi kufanyika.

Usimbaji wa Mada na Fokasi katika Unyambuaji Pinduzi wa Vishiriki vya Kitenzi

Unyambuaji wa utendwa ndio huhusishwa na upinduzi wa vishiriki vya kitenzi. Upinduzi huu husababisha kishiriki kilichokuwapo mara baada ya kitenzi kuhamia kabla ya kitenzi na kinyume chake. Aidha, nafasi ya kabla ya kitenzi ndiyo asilia katika utokeaji wa mada ilhali nafasi ya baada ya kitenzi ndiyo asilia katika utokeaji wa fokasi. Kwa hiyo, upinduzi wa vishiriki huathiri usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi. Mfano (29) na (30) inathibitisha maelezo hayo.

29. (a) [Ali]_M a-ta-ki-som-a [ki-tabu]_F.
Ali knf3-knj-ky-som-kt kng7-tabu
- (b) [Juma]_M a-me-li-ondo-a [gari]_{F1} [barabara-ni]_{F1}
Juma knf3-tmlf-ky-ondo-kt gari barabarani-ktm
- (c) [M-toto]_M a-li-m-funga [mbuzi]_{F1} [kamba]_{F1}.
kng1-toto knf3-knj-ky-fung-kt mbuzi kamba
- (d) [Mama]_M a-na-i-shon-a [gauni ya m-toto]_F
Mama knf3-knj-ky-shon-kt gauni ya kng1-toto
30. (a) [Ki-tabu]_M ki-ta-som-w-a na [Ali]_F.
kng7.tabu kp7-knj-som-tndw-kt na Ali
- (b) [Gari]_M li-me-ondo-le-w-a [barabara-ni]_{F1} na [Juma]_{F1}
Gari kp5-tmlf-ondo-tnde-tndw-kt barabara-ktm na Juma
- (c) [Mbuzi]_M a-me-fung-w-a [kamba]_{F1} na [m-toto]_{F1}
Mbuzi kp1-tmlf-fung-tndw-kt kamba na kng1-toto
- (d) [Gauni ya mtoto]_M i-na-shon-w-a na [mama]_F
Gauni ya kng1-toto kp-knj-shon-tndw-a na mama

Viambajengo vilivyopigiwa misitari katika mfano wa 29(a)-(d) na 30(a)-(d) ni mada ilhali viambajengo vilivyoandikwa kwa hatimlazo katika mfano wa 29(a)-(d) na 30(a)-(d) ni fokasi. Kabla ya unyambuaji wa utendwa kufanyika, viambajengo vilivyopigiwa misitari vilikuwa mada lakini baada ya unyambuaji tendwa kufanyika viliamia katika nafasi ya mara baada ya kitenzi. Vilevile, viambajengo vilivyoandikwa kwa hatimlazo katika mfano wa 29(a)-(d) ni fokasi lakini baada ya unyambuaji kufanyika vikahamia katika nafasi ya kabla ya kitenzi. Kwa hiyo, unyambuaji wa utendwa husababisha upinduzi wa viambajengo vinavyotokea baada na kabla ya kitenzi. Ikumbukwe kuwa mazingira ya kabla ya kitenzi ni asilia kwa ajili ya mada na mazingira baada ya kitenzi ni asilia kwa ajili ya fokasi. Hivyo, viambajengo vinavyohamia mazingira hayo hubadilika kidhima kuendana na kategoria ya muundo taarifa inayotokea katika mazingira husika. Hii ni kwa sababu mada hutokea kabla ya kitenzi ilhali fokasi hutokea baada ya kitenzi.

Kuzingatia NUUKI, mada na fokasi katika unyambuaji upinduzi wa vishiriki huelezwa kwa kutumia msingi wa mazingira ya mada na fokasi katika sentensi. Unyambuaji wa utendwa, husababisha mabadiliko ya kinafasi kati ya kiambajengo cha kabla na baada ya kitenzi. Mabadiliko ya nafasi huathiri muundo taarifa wa sentensi kwa sababu kiambajengo kilichohamia kabla ya kitenzi huwa mada ilhali kilichohamia baada ya kitenzi huwa fokasi. Kwa hiyo, utendwa huweza kuonyesha mabadiliko ya mada na fokasi katika sentensi za Kiswahili.

Hitimisho

Makala haya yalikusudia kufafanua athari za unyambuaji wa kitenzi katika usimbaji wa mada na fokasi katika sentensi za Kiswahili. Suala hili lilitokana na pengo la dhima ya unyambuaji katika muundo taarifa wa sentensi za Kiswahili. Pengo hilo liliyoachwa na Khamis (2008) na Ndumiwe (2020) ambao walishughulikia dhima ya unyambuaji katika maana ya kitenzi na katika mpangilio wa vishiriki vya kitenzi mtawalia. Kwa hiyo, imebainika kuwa viambajengo vinapopungua kutokana na unyambuaji wa kitenzi, mada na fokasi husimbwa katika viambajengo vingine vilivyobakia katika sentensi husika. Vilevile, viambajengo vya vinapoongeeke kutokana na unyambuaji wa kitenzi, mabadiliko ya usimbaji wa mada na fokasi hutokea hasa kwa kuzingatia viambajengo vilivyoongeza. Mathalani, unyambuaji wa utendea huongeza fokasi nyingine katika sentensi. Pia, unyambuaji wa utendeshi hubadisha mada kuwa fokasi baada ya kuongezeka kwa mada mpya katika tungo. Kwa upande wa unyambuaji wa utendwa, imebainika kwa hubadili viambajengo vilivyokuwa mada kuwa fokasi na kinyume chake kwa sababu ya upanguaji wa mazingira asilia ya utokeaji wa mada na fokasi katika sentensi.

Declaration of conflicting interests

The author(s) declared no conflict of interest(s) with respect to the research, authorship and/or publication of this paper.

Funding

The author(s) declared that the research was privately funded.

Marejeleo

- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- Gambarage, J. J. (2014). Vitangishi na Utata katika Tungo za Kiswahili: Uchambuuzi wa Kinadharia. *Mulika*, 33: 118–144.
- Gawasike, A. (2016). Dhana ya Uambikaji katika Kiswahili. *Kioo cha Lugha*, 10: 70–78.
- Hassan, F. (2019). Uchanganuzi wa Upinduzi wa Kimahali katika Lugha ya Kiswahili. Unpublished PhD Thesis. University of Dar es Salaam.
- Khamis, A. M. (2008). *Maendeleo ya Uhusika*. Dar es Salaam. TUKI
- Kidwai, A. (1999). Word Order and Focus Positions in Universal Grammar. In G. Rebuschi & L. Tuller (Eds.). *The Grammar of Focus*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company: 213–244.
- Kihore, Y. M., Massamba, D. P. B. & Msanjila, Y. P (2012). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu: Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: TUKI.
- Krifka, M. (2007). Basic Notions of Information Structure. *Interdisciplinary Studies on Structure*, 6: 13–55.
- Lambrecht, K. (1994). *Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus and the Mental Representation of Discourse Referents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mkude, D. J. (2005). *The Passive Construction in Swahili*. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA).
- Mohammed, M. (2001). *Modern Swahili Grammar*. Nairobi: East African Educational Publishers Ltd.
- Mungania, B. G. & Schroeder, H. (2018). Topic, Focus and Word Order in Kiswahili Clause. *The University of Nairobi Journal of Language and Linguistics*, 7: 114–138.
- Mwamzandi, M. Y. (2014). Swahili Word Order Choices: Insight from Information Structure. Unpublished PhD Thesis, University of Texas.
- Ndumiwe, E. J. (2020). *Kurunzi ya Isimu na Muundo wa Kiswahili*. Mwanza: Tridax Africa Company Limited.

Rubanza, I. Y. (1996). *Mofolojia ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

TUKI. (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (3rd Edition). Nairobi: Oxford University Press, East Africa Limited.

Author Biography

Elishafati J. Ndumiwe is Assistant Lecturer in Kiswahili at the Kiswahili Department, St. Augustine University of Tanzania, Tanzania. His research focuses on morphology, phonology and syntax. His recent publications include *Mofolojia ya Maneno ya Kiswahili: Upambanuzi wa Kiumbo na Kimuundo* (Tridax Africa Company Limited, 2021), *Athari za Irabundefu kwenye Maana na Uainishaji wa Maneno yenye Jozi Pambanuzi Finyu katika Lugha ya Kiswahili: Mifano kutoka Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (Kioo cha Lugha, 2021) and *Utelezi wa Uainishaji wa Baadhi ya Maneno ya Kiswahili: Kigezo cha Kimofosintaksia* (Jarida la Fahari ya Kiswahili, 2022).